

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΕΝ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΙΔΕΟΚΡΑΤΙΑ

Υ Π Ο

AUGUST FAUST

Εἰς τὸν πρόλογον τῆς πρώτης ἐκδόσεως του τῆς «ἐπιστήμης τῆς λογικῆς» (1812) ὁ Hegel ὁμιλεῖ περὶ καταπτώσεως τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, περὶ παραιτήσεως ἀπὸ τοῦ «θεωρητικῶς σκέπτεσθαι» ἢ ὅποια μάλιστα ὑπὸ πολλῶν καὶ ἐπαινεῖται ὡς ἰδιαιτέρως σύμφωνος πρὸς τὴν ἐποχὴν. «Τὴν λαϊκὴν ταύτην ἀποψιν ὑπεβοήθησαν αἱ κραυγαὶ τῆς νεωτέρας παιδαγωγικῆς, αἱ ἀνάγκαι τῆς ἐποχῆς, αἱ ὅποιαι προσηλοῦνται εἰς τὸ ἀμέσως ὑπὸ τῆς στιγμῆς ἀπαιτούμενον ἔλεγον τοῦτ. ὅτι ὅπως διὰ τὴν γνῶσιν τὸ πρῶτιστον εἶνε ἡ πείρα οὕτω καὶ διὰ τὴν ἐπιτηδειότητα εἰς τὸν δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν βίον αἱ μὲν θεωρητικαὶ γνώσεις εἶνε μάλιστα καὶ ἐπιβλαβεῖς, ἐνῶ ἡ πείρα καὶ ἡ πρακτικὴ μόρφωσις εἶνε κατ' ἀρχὴν τὸ μόνον οὐσιῶδες, τὸ μόνον ὑποβοηθοῦν. . . Οὕτως ἐπετυγχάνετο τὸ παράδοξον θέαμα νὰ βλέπωμεν ἀνεπτυγμένον λαὸν ἀνευ μεταφυσικῆς—ὁμοίον τι πρὸς ἓνα κατὰ τὰ ἄλλα πλουσίως κεκοσμημένον ναὸν ἀνευ ἱεροῦ».

Καὶ ἂν ἀκόμη ἀφήσωμεν κατὰ μέρος τὸ γεγονός ὅτι ὁ Hegel ἀναφέρεται εἰς τὴν μεταφυσικὴν, πάλιν εἶνε δυνατὸν νὰ ἴδωμεν εἰς τὰς λέξεις ταύτας σαφῶς ἐκφραζόμενον ἐκεῖνο εἰς τὸ ὅποιον κυρίως ἀποβλέπει ἡ φιλοσοφικὴ ἀγωγή τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας. Δὲν πρόκειται τουτέστιν ἀπλῶς περὶ ἐπωφελοῦς διακανονισμοῦ τῶν μεθόδων τῆς ἀγωγῆς ἀλλὰ κυρίως, καὶ πρὸ παντός, περὶ τῆς διαμορφώσεως καὶ δικαιολογίας τοῦ «θεωρητικοῦ» νοήματος πάσης παιδαγωγικῆς. Ὅχι μόνον εἶνε ἀνάγκη νὰ ἐρευνηθῇ ἡ ἐμπειρικὴ πραγματικότης τῆς πραγματοποιήσεως τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς πορείας τῆς μορ-

φώσεως ἢ καὶ οἰωνδήποτε παιδαγωγικῶν θεσμῶν, ἀλλὰ πρόκειται νὰ ὑποδειχθῶσιν αἱ ἀρχαὶ δυνάμει τῶν ὁποίων τοιούτου εἴδους γεγονότα λαμβάνουσι τὴν βαθυτέραν αὐτῶν σημασίαν.

Ἡ ἀναδρομὴ αὕτη ἀπὸ τῆς βεβαιώσεως τῶν γεγονότων (ἢ ὁποία εἶνε πολλάκις δυνατὸν καὶ χρησιμεύσῃ καὶ ἀπλῶς εἰς τὴν ἱκανοποίησιν παροδικῶν ἀναγκῶν τῆς ἡμέρας) εἰς φιλοσοφικὰς ἀρχὰς (αἱ ὁποῖαι εἶνε ἀπαραίτητον νὰ ἔχωσι πάντοτε ὑπερεμπειρικὴν ἰσχὺν) εἶνε πολὺ σπουδαία διὰ τὴν συστηματικὴν κατάταξιν τῆς θεωρίας περὶ φιλοσοφικῆς ἀγωγῆς. Διὰ τὰς ἀρχὰς δὲν ἀρκεῖ νὰ βεβαιωθῇ ὅτι ὑπάρχουσι εἰς τρόπον ὥστε ἐκ τῆς ἀπλῆς ταύτης βεβαιώσεως νὰ δικαιολογεῖται καὶ φιλοσοφικῶς ἡ ὑπαρξίς των, ἀλλ' ἔχουσιν ἀνάγκην, πρὸς δικαιολογίαν των, συστηματικῆς θεμελιώσεως. (Καίτοι αἱ ἀρχαὶ εἶνε ἀνεξάρτητοι τῶν πραγμάτων τῶν ὁποίων ἀποτελοῦσι τὸν ἀπαραίτητον ὄρον, παραμένουσιν οὐχ ἥττον πάλιν ἐξηρημέσαι ἐκ τῆς συστηματικῆς ἀλληλουχίας ἐντὸς τῆς ὁποίας αὐταὶ αὐταὶ εὐρίσκονται.) Διὰ τοῦτο καὶ ὅλα τὰ ἀληθῆ ζητήματα φιλοσοφικῶν ἀρχῶν εἶνε ταυτοχρόνως καὶ ζητήματα τῆς συστηματοποιήσεως· ἢ δὲ ἐπίλυσίς των ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἰδιαζούσης φύσεως τῆς φιλοσοφικῆς συστηματοποιήσεως ἢ ὁποία περιλαμβάνετο ἤδη ἐν τῇ διατυπώσει τῶν ἐρωτημάτων. Ἐὰν ἄρα πρόκειται τὰς περὶ ἀγωγῆς σκέψεις νὰ πραγματευθῶμεν κατὰ τὸν ὑποδειχθέντα τρόπον, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς φιλοσοφικῆς αὐτῶν ἀρχῆς, εἶνε ἀνάγκη νὰ ἔχωσιν ἤδη αὐταὶ τὰς στερεὰς αὐτῶν βάσεις εἰς αὐτὰ τὰ θεμέλια τῆς φιλοσοφίας. Δὲν εἶνε ὀρθὸν νὰ μεταφέρωμεν ἐπὶ παραδείγματι, ὠρισμένα γενικὰ πορίσματα ἀπὸ τῆς θεωρίας τῆς φιλοσοφικῆς ἀγωγῆς ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπὶ δεδομένου τινὸς παιδαγωγικοῦ πεδίου ἐφαρμογῆς, ἀλλ' αἱ παιδαγωγικαὶ ἀρχαὶ εἶνε ἀνάγκη νὰ συνοικοδομηθῶσιν εἰς τὰ θεμέλια ὁλοκλήρου τοῦ συστήματος τῆς φιλοσοφίας.

Εἰς ταῦτα δέον νὰ προσθέσωμεν ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία περὶ τῆς ἀγωγῆς (ὅπως ἐν γένει πᾶν δίδαγμα σπουδαῖον ἀπὸ κοινωνικο—φιλοσοφικῆς ἀπόψεως) δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ τὰ βγάλῃ πέρα οὔτε μόνον μὲ ἀρχὰς τῆς θεωρητικῆς οὔτε μόνον μὲ ἀρχὰς τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας. Εἰς τὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν μόρφωσιν συνεννοῦνται, ὡς γνωστόν, στοιχεῖα τόσον θεωρητικὰ ὅσον καὶ πρακτικά.

ἡ γνῶσις ἐκείνου τὸ ὅποιον εἶνε συνενοῦται μὲ τὴν ἀναγνώρισιν ἐκείνου τὸ ὅποιον δέον νὰ εἶνε καὶ μὲ τὴν προσπάθειαν νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ δέον εἶνε ἐν τῷ ὄντι, τὸ ζητούμενον ἐν τῷ δεδομένῳ. Μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς συνενώσεως ταύτης θεωρητικῶν μετὰ πρακτικῶν παραγόντων εἶνε δυνατόν νὰ καταστῇ θεωρητικῶς νοητὴ ἡ λύσις παιδαγωγικῶν προβλημάτων, τοῦτ. νὰ καταστῇ φιλοσοφικῶς νοητὴ. Δι' αὐτὸν ἤδη τὸν λόγον δὲν ὑπάρχει ἐν τῷ γερμανικῷ ἰδεαλισμῷ κ ε χ ω ρ ο σ μ ἔ ν η φιλοσοφία τῆς ἀγωγῆς ἐκ παραλλήλου πρὸς ἄλλα φιλοσοφικά μαθήματα (π.χ. ἰδιαιτέρα φιλοσοφικὴ παιδαγωγικὴ παρὰ τὴν ἠθικὴν, τὴν λογικὴν καὶ τὴν θεωρίαν τῆς γνώσεως), ἀλλ' ἕκαστον τμῆμα τοῦ συστήματος ἔχει, οὕτως εἰπεῖν, ταῦτοχρόνως καὶ τὴν παιδαγωγικῶς σπουδαίαν αὐτοῦ πλευράν· ὅσον δὲ περισσότερον ἡ ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφικὴ σκέψις συσφίγγεται εἰς συστηματικὴν ἐνότητα, τόσῳ τελειότερον εἶνε δυνατόν νὰ ἐμφανισθῇ ἡ παιδαγωγικὴ αὐτῆς σπουδαιότης. Σχεδὸν κανεὶς ἄλλος κύκλος προβλημάτων δὲν παρουσιάζεται, ὅπως ὁ σχετικὸς πρὸς τὰς ἰδέας περὶ ἀγωγῆς, τόσον ἐκ πρώτης ὄψεως ξένος καὶ σχεδὸν ἄπατρις ἐν μέσῳ τῆς φιλοσοφίας, ἀποδεικνυόμενος ἔπειτα, κατόπιν προσεκτικωιέρας παρατηρήσεως, τόσον στενῶς συνυφασμένος μὲ τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα ἀκριβῶς ἐν τῇ ὁλότητί του. Ἐκ τούτων εἶνε δυνατόν νὰ ὑπολογίσωμεν, πόσον μεγάλην σπουδαιότητα διὰ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἀγωγῆς ἔχουσιν οἱ τόσον ἐκτάκτως συστηματικοὶ σοφοὶ ὅποιοι εἶνε οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας, καίτοι ἐλάχιστα εἰσῆλθον οὗτοι εἰς τὴν συζητήσιν εἰδικῶν προβλημάτων τῆς παιδαγωγικῆς.

Διὰ νὰ περιγράψῃ τις λοιπὸν τὰς περὶ ἀγωγῆς γνώμας τοῦ Kant καὶ τοῦ Fichte, τοῦ Schelling καὶ τοῦ Hegel, θὰ ἦτο κυρίως ἀνάγκη νὰ ἐπιχειρήσῃ συνολικὴν ἐκθεσιν τῶν σχετικῶν συστημάτων· ἐκτὸς ἐὰν εἶνε δυνατόν νὰ ἀποχωρίσῃ τις ἐν σύμπλεγμα προβλημάτων τὸ ὅποιον νὰ ἐκτείνεται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐπὶ ὅλων τῶν τμημάτων τοῦ συστήματος καὶ τὸ ὅποιον, ὡς ἐκ τούτου, νὰ ἔχῃ βασικὴν σπουδαιότητα διὰ τὴν παιδαγωγικὴν. Τοιοῦτον κέντρον τῆς συστηματικῆς συνδέσεως ἔχομεν ἐν τῇ θεωρίᾳ τοῦ Ἐγώ. Βεβαίως μία ἐρμηνεῖα τῆς ὑπάρξεως τὴν ὁποίαν ζῶμεν ἡμεῖς δὲν ἐξαντλεῖ καθόλου τὴν φιλοσοφίαν τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας· οὔτε

θεωρεῖ αὕτη τὸ Ἐγὼ ὡς τὸ κέντρον τοῦ κόσμου κατὰ τρόπον τοιοῦτον ὥστε πάντα τὰ λοιπὰ νὰ ἐξαρτῶνται τελείως ἀπ' αὐτοῦ, καὶ ἀκόμη ὀλιγότερον νὰ δύνανται νὰ θεωρῶνται ταῦτα ὡς ἀπ' αὐτοῦ προερχόμενα. Ἰδιαιτέρως ὁ Kant καὶ ὁ Fichte παρεξηγήθησαν πολλάκις ἀποδοθέντος εἰς αὐτοὺς τοιοῦτου «ὑποκειμενικοῦ» ἰδεαλισμοῦ (οὕτω ἀποκλειθέντος ἤδη ὑπὸ αὐτοῦ τοῦ Hegel). Ὁ ἴδιος ὁ Kant ῥητῶς παρωμοίωσε τὴν μεταβολὴν τῆς ἀπόψεως τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου ἀπέναντι τοῦ παλαιοῦ δογματισμοῦ πρὸς τὴν πρᾶξιν τοῦ Κοπερνίκου. (Δὲν στρέφεται ὁ ἥλιος περὶ τὴν γῆν ἀλλ' ἡ γῆ περὶ τὸν ἥλιον· δὲν ρυθμίζεται ἡ γνῶσις ἀναλόγως δεδομένων ἤδη ἀντικειμένων, ἀλλὰ τὰ γνωστὰ ἀντικείμενα ρυθμίζονται ἀναλόγως πρὸς τὴν ἡμετέραν γνῶσιν). Ὁ δὲ Fichte ἐν ἔτει 1794 ἐπρόταξε τὴν ἀρχὴν «Ἐγὼ εἶμαι Ἐγὼ» αὐτόχρημα ὡς «πρώτην θεμελιώδη ἀρχὴν» τῆς θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν». Πᾶσα ὁμως ὑποκειμενιστικὴ ἐρμηνεῖα τῶν θεωριῶν τοῦ Kant καὶ τοῦ Fichte δέον ἀπολύτως νὰ ἀπορριφθῇ ὡς μονομερῆς· τοῦτο δύναται νὰ γίνῃ ἀμέσως φανερὸν ἐκ τῆς κατωτέρω πραγματείας. Πρωτίστως ἀρκεῖ ἡ ἀκόλουθος δήλωσις: «Οὔτε ὁ Kant οὔτε ὁ Fichte περιορίζονται εἰς μίαν καὶ μόνην ἔννοιαν τοῦ Ἐγὼ, ἐκ τῆς ὁποίας νὰ ἦτο δυνατὸν νὰ συναχθῇ ὁ σχηματισμὸς ὅλων τῶν λοιπῶν ἐννοιῶν ἀμέσως (τοῦτέστιν ἄνευ ἀναφορᾶς πρὸς ἕν Μη—Ἐγὼ, καὶ ἄνευ ἀναπτύξεως ἄλλων ἐννοιῶν τοῦ Ἐγὼ). Τοῦναντίον μάλιστα ἡ σπουδαιότης τῆς θεωρίας περὶ τοῦ Ἐγὼ διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ συστήματος (διὰ τὴν σύνδεσιν πολλῶν νημάτων ἀκριβῶς εἰς τὸ κέντρον τοῦτο) γίνεται τὸ πρῶτον καταληπτὴ ἐκ τοῦ ὅτι εἶνε δυνατὸν νὰ διακρίνωμεν πλείονας ἐννοίας τοῦ Ἐγὼ αἱ ὁποῖαι ὁμως ἀναφέρονται πάλιν πρὸς ἀλλήλας, διότι τελειωτικῶς πρόκειται πάντοτε περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ Ἐγὼ τὸ ὁποῖον νοεῖται κατὰ διαφόρους τρόπους (οἶονεὶ ἀπὸ διαφόρων ἀπόψεων). Αἱ διάφοροι ἐννοιαὶ τοῦ Ἐγὼ ἀνήκουσιν εἰς διαφόρους κύκλους προβλημάτων καὶ συνεπῶς εἰς διάφορα τμήματα τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος· διὰ τοῦτο εἶνε δυνατὸν νὰ θεωρήσωμεν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κεντρικῆς ἰδέας τοῦ συστήματος ὡς δυνατὴν καὶ ἀπὸ τοῦ Ἐγὼ, οἶονεὶ τοῦ κέντρου ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκκινῶσι τὰ διάφορα συμπλεγμένα νήματα, κατ' οὐσίαν ὁμως ἔχομεν πάλιν ἕν καὶ μόνον Ἐγὼ

καὶ ἐπ' αὐτοῦ καθίσταται φανερά ἐπίσης ἡ ἐνοποίηση τοῦ συστήματος ὡς καὶ ἡ ἐπὶ ταυτὸ σύννοδος τῶν συμπεπλεγμένων νημάτων. Μόνον οὕτω εἶνε δυνατόν ἡ θεωρία αὕτη περὶ τοῦ ἐγὼ νὰ ἀποκτήσῃ, οἷονεὶ εἰς μικροτέραν κλίμακα, τὴν γενικὴν διαίθρῳσιν δυνάμει τῆς ὁποίας τὸ γενικὸν καὶ περιεκτικὸν φιλοσοφικὸν σύστημα παρουσιάζεται ὡς ἐνότης τῆς πληθύος ἢ ὡς τὰ πολλὰ ἐν τῇ ἐνότητι.

Ὁ συνδυασμὸς πλειότερων ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ βασίζεται, διὰ τὴν γερμανικὴν ἰδεοκρατίαν, αὐτόχρομα ἐπὶ τῆς ἀνάγκης συστηματοποίησης· ἡ δὲ ἀνάγκη αὕτη ὑφίσταται ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφία δὲν εἶνε μονομερῆς ὑποκειμενισμὸς. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ παραδοχὴ πλειόνων ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ ἔχει ἐνταῦθα ἀπολύτως θεμελιώδη σημασίαν· δὲν ἀποτελεῖ ἀπλοῦν τι δευτεροῦτον πορισμὰ τὸ ὁποῖον (ὡς παρὰ τοῖς πλείστοις τῶν νεωτέρων θεωρητικῶν) νὰ παρουσιάζεται ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ διαρκούσης ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς εἰδικῆς ἐρεύνης τὸ ὁποῖον ὅμως νὰ δύναται νὰ ἀφεθῇ ἐντελῶς κατὰ μέρος κατὰ τὴν συζήτησιν τῶν βασικῶν ἐρευνῶν ἐπὶ τῆς μεθόδου καὶ τοῦ συστήματος τῆς ὅλης φιλοσοφίας. Ὁμοῦ μετὰ τῆς θεμελιώδους σημασίας τῆς διδασκαλίας ταύτης θεμελιούται ταῦτοχρόνως καὶ ἡ τὸ σύνολον διήκουσα παιδαγωγικὴ σπουδαιότης τοῦ ὅλου φιλοσοφικοῦ συστήματος. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς εἰς τὴν γερμανικὴν ἰδεοκρατίαν δὲν παρουσιάζεται ἡ φιλοσοφία τῆς ἀγωγῆς ὡς ἀπλοῦν παράρτημα, ὡς ἡ ἀπλῆ ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπερχομένη παιδαγωγικῶς χρησιμοποίησις πορισμάτων ἄλλοθεν ἀποκτηθέντων· ἀλλὰ διαπερᾶ ἐκ τῶν προτέρων, καὶ κατὰ τὰ θεμελιώδη αὐτῆς χαρακτηριστικά, τὴν διαμόρφωσιν τοῦ συνόλου τῶν φιλοσοφικῶν νοημάτων. Οὕτω μόνον ἀναγνωρίζεται τὸ πρῶτον ἡ ἰδέα τῆς ἀγωγῆς ὡς πράγματι θεμελιώδες πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας, ἐνῶ οἱ πλείστοι τῶν νεωτέρων θεωρητικῶν ἀναγνωρίζουσιν εἰς αὐτὴν ἐν τῇ συστηματικῇ τῶν κατατάξει τῆς φιλοσοφίας δευτερεύουσαν μόνον σημασίαν.

Τὴν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως φιλοσοφικῆς ἀγωγῆς γονιμότητα μιᾶς συνενώσεως πλειότερων ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ ἐλπίζω ὅτι κατώρθωσα νὰ καταδείξω εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς παρούσης μελέτης, τοῦλάχιστον ἐπὶ τινῶν ἐπεξηγηματικῶν παραδειγμάτων. Ἡ μόρφωσις καὶ ἡ ἀγωγή προϋποθέτουσιν ὅτι εἶνε δυνατόν νὰ μεταβληθῶσι μέρη τινὰ τοῦ

ἐγὼ ὅπερ πρόκειται νὰ τύχη ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως, ἐνῶ πάλιν ἄλλα μέρη μένουσιν ἀναλλοίωτα· ἤδη ἢ προϋπόθεσις αὕτη ἀπαιτεῖ τοῦλάχιστον δύο ἐννοίας τοῦ ἐγὼ ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν ἐν πρόκειται νὰ ἐκφράζη τὴν ἐπιδεικτικότητα ἐξελίξεως τὸ δὲ ἕτερον τὴν ταυτότητα τοῦ αὐτοῦ. Λεπτομερέστερος ὅμως προσδιορισμὸς τῆς βαθυτέρας ἐννοίας πάσης ἀγωγῆς καὶ πάσης μορφώσεως εἶνε δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ μόνον ἐκ τοῦ ἀκριβεστεροῦ καθορισμοῦ τῶν διαφόρων ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ καὶ πρὸ παντὸς ἐκ τοῦ εἴδους τῆς ἀναφορᾶς τῶν πρὸς ἀλλήλας. Τοῦτο ὅμως σημαίνει (κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντα εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς παρούσης μελέτης), ὅτι ἡ συγκεκριμένη διατύπωσις τῆς φιλοσοφικῆς ἐννοίας τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς μορφώσεως ἢ πλήρωσις αὐτῆς μὲ θεωρητικὸν περιεχόμενον, εἶνε δυνατὴ μόνον ἐν τῷ πλαισίῳ ἐνὸς γενικοῦ συστήματος τῆς φιλοσοφίας, ὅτι οἶονεὶ μόνον ἐξ αὐτοῦ εἶνε δυνατόν νὰ ἀντλήσῃ τὴν τροφήν της. Προϋπόθεσις δὲ πάντων τούτων εἶνε νὰ καταλαμβάνῃ ἢ περὶ τοῦ ἐγὼ διδασκαλία τὴν κεντρικὴν θέσιν. Ταῦτα εἶνε δυνατόν νὰ θεωρήσωμεν τοῦλάχιστον ὡς χρήσιμον εἰς τὸ ἡμέτερον ἔργον ὑπόθεσιν, ὡς καθοδηγητικὴν ἀποψιν τῇ βοηθείᾳ τῆς ὁποίας θὰ ἐπιληφθῶμεν ἤδη τῆς ἐξετάσεως τῶν οὐσιαστικῶν παιδαγωγικῶν προβλημάτων τῆς γερμανικῆς ιδεοκρατίας. Ἴσως ὅμως νὰ δύνανται αἱ ἀκολουθοῦσαι ἔρευναι νὰ χρησιμεύσωσι καὶ εἰς ἄλλο τι πλὴν τῆς διευκρινίσεως μιᾶς ὠρισμένης φιλοσοφικοῖστορικῆς καταστάσεως πραγμάτων. Ἡ ἰδέα τῆς ἀγωγῆς ἴσως νὰ εἶνε τότε μόνον δυνατόν πραγματικῶς νὰ περιληφθῇ κατ' ἀρχὴν εἰς τὸ μέσον ἐνὸς συστήματος φιλοσοφίας, εἰάν ἀκολουθῇ τις τὸν ἐνταῦθα ἐκτεθέντα τρόπον ἐνεργείας, εἰάν ἐκκινῇ τις, ἐν τῷ πνεύματι τῆς γερμανικῆς ιδεοκρατίας, ἐκ ζητημάτων ἀρχῆς ἐξετάζων συνάμα ταῦτα ὡς ζήτημα συστηματοποιήσεως· θὰ εἶνε δὲ κέρδος μᾶλλον ἢ ζημία τὸ ὅτι ἡ φιλοσοφία τῆς ἀγωγῆς θὰ ἀποκαλυφθῇ τελειωτικῶς ὡς ἀποτελοῦσα οὐχὶ ἰδιαίτερον φιλοσοφικὸν μάθημα, ἀλλὰ γενικώτερον πεδίου προβλημάτων, τοῦ ὁποίου μετέχουσιν ὅπωςδήποτε ὅλα τὰ μέρη τοῦ συστήματος, εἰς τρόπον ὥστε νὰ εἶνε δυνατὴ ἢ ἐπεξεργασία του διὰ πολλῶν ἐννοιολογικῶν βοηθητικῶν μέσων (καὶ ἰδιαιτέρως τῇ βοηθείᾳ διαφόρων ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ).

Μίαν ακόμη δυσχέρειαν τῆς θεωρητικῆς ταύτης φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς εἶνε ἀνάγκη νὰ θίξωμεν, ὅποτε ὅμως δυνατὸν νὰ εὔρωμεν συγχρόνως καὶ τὸ σημεῖον ἀφειρησίας τῆς ἐπακολουθούσης ἐρεῦνης. Ἐὰν ὑπάρχωσι περισσότεραι ἔννοιαι τοῦ ἐγώ, σημαίνει τοῦτο προφανῶς ὅτι οὐδεμία ἐξ αὐτῶν περιλαμβάνει καθ' ὅλοκληρίαν τὸ ἐγώ, καὶ ὅτι εἰς μίαν ἐκάστην ἐξ αὐτῶν θὰ εἶνε τὸ ἐγώ κατὶ περισσότερο ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐννοίας. Δὲν πρόκειται ἔνταῦθα νὰ ἐξετάσωμεν πρῶτον ἐὰν εἶνε κατ' ἀρχὴν ὑποστηρίξιμος ἡ γνώμη περὶ πλήρους καὶ τελείας ἐννοίας (π. χ. ἐν τῇ σημασίᾳ τῆς *notion complete* τοῦ Leibniz), ἢ μήπως στηρίζεται ἐπὶ μονομερῶν ὀρθολογικῶν προλήψεων. Πάντως εἶνε ἀνάγκη αὐτὸ τὸ ἐγώ ἐν τῇ ὑπάρξει του νὰ περιέχῃ προφανῶς κατὶ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι ὀρίζεται ὑπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐγώ ὡς ἀντικειμένου καὶ τοῦ «νοητοῦ» (*transzendentale*) ἐγώ ὡς ὑποκειμένου. Τὸ περιπλέον τοῦτο θὰ πρέπει ἴσως τότε νὰ θεωρηθῇ γενικῶς ὡς τι ἐκτὸς τῆς ἐννοίας καὶ οὐδέποτε πλήρως νοούμενον, ὡς τι ἄλογον καὶ οὐδέποτε τελείως διὰ τῆς λογικῆς καταληπτόν. Οὕτω φαίνεται ὅτι εἰς ὅλα τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα προὑποτίθεται σιωπηρῶς μία μεταφυσικὴ βᾶσις τῆς ὑπάρξεως, μία οὐσία τοῦ ἐγώ ἡ ὁποία καίτοι δὲν εἶνε ἐπιστητὴ εἶνε ὅμως ἀπαραίτητος ἀνάγκη νὰ νοηθῇ· καὶ (ὡς λέγει καὶ ὁ Hegel) ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ μεταφυσικὴ ἀποτελεῖ, καὶ ἐν τῇ θεωρίᾳ περὶ τοῦ ἐγώ, τὸ «ἄδυτον τῶν ἀδύτων» τῆς γερμανικῆς ιδεοκρατίας. Ἴσως μάλιστα νὰ μὴ εἶνε κατ' ἀρχὴν δυνατόν, ἐν φιλοσοφικὸν σύστημα, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐν καὶ τὸ αὐτὸ σύνολον προβλημάτων πρόκειται νὰ ἐξετασθῇ ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων καὶ τῇ βοηθείᾳ διαφόρων ἐνοιῶν, νὰ ἀποτελέσῃ κατ' ἄλλον τρόπον ἐνότητα εἰμὴ στηριζόμενον ἐπὶ μεταφυσικῆς βᾶσεως.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω, τὰ ὁποῖα μόνον ὡς προσωρινὴν γνώμην διατυποῦμεν, ἐθίξαμεν ἐν ἐκ τῶν περιμαχῆτων ζητημάτων τῆς νεωτάτης φιλοσοφικῆς ιστοριογραφίας. Ὅτι ὁ Kant κατέρριψε ἐν ὀρισμένον εἶδος μεταφυσικῆς καὶ ἠξιώθη, οὐχὶ ἀδίκως, ὑπὸ τοῦ Moses Mendelssohn τοῦ ὀνόματος τοῦ «τὰ πάντα—κατασυντριβόντος» ἀναγνωρίζεται βεβαίως γενικῶς. Τὸ ζήτημα εἶνε μόνον τὶ ἐσκόπευεν οὕτως νὰ θέσῃ εἰς τὸν τόπον τῶν καταστραφέντων καὶ πῶς ἐξηκολοίθησαν

οἱ διάδοχοί του τὸ ἔργον τῆς ἀνοικοδομήσεως. Ὅπως δὲ ποτε ὅμως καὶ αὐτὸ τὸ ἀμφισβητούμενον ζήτημα διηυκρινίσθη τὴν σήμερον τόσον πολὺ ὥστε νὰ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ εἴπωμεν ὅτι: ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου τοῦ Kant ἀποτελεῖ ὄχι μόνον ἓν τέρμα, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ νέαν ἀπαρχὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς μεταφυσικῆς. Ἦδη ὁ Hegel διακρίνει αὐστηρῶς μετὰ τοῦ τρόπου τοῦ μεταφυσικῶς σκέπτεσθαι πρὸ τοῦ Kant ἀπὸ τὸν μετὰ τοῦτον· εἰς δὲ τὸ ἐν ἀρχῇ μνημονευθὲν χωρίον ὑποδεικνύει ὅτι ἡ νέα μεταφυσικὴ προετοιμάζεται κατ' οὐσίαν ἤδη ὑπὸ τῆς ἐσωτερικῆς διδασκαλίας τοῦ Kant, ὅτι εὐρίσκεται εἰς φαινομενικὴν μόνον ἀντίφασιν πρὸς τὴν «ἐξωτερικὴν αὐτοῦ διδασκαλίαν» τοῦτ. πρὸς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἦσαν εἰς θέσιν νὰ κατανοήσωσιν οἱ λαϊκοὶ φιλόσοφοι ἐκ τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου καὶ νὰ θέσωσιν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐπιπολαίας αὐτῶν διαφωτίσεως τῆς διανοίας.— Ἡ εἰς ταῦτα ἀνάφορὰ δύναται πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἀρκέσῃ ὡς δικαιολογία διὰ τοὺς ἐν τῇ παρούσῃ ἐργασίᾳ χρησιμοποιουμένους ὄρους ἰδίᾳ διὰ τὴν διατήρησιν τῆς μεταφυσικῆς ἐννοίας μιᾶς ὑπερβατικῆς οὐσίας—τοῦ—ἐγὼ παρὰ τὴν ψυχολογικὴν ἐννοίαν τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐγὼ—ὡς—ἀντικειμένου, καὶ τῆς γνωσεολογικῆς ἐννοίας τοῦ «νοητοῦ» ἐγὼ—ὡς—ὑποκειμένου. Ἐν τοῖς μετέπειτα θὰ καταδειχθῇ ὅτι ἀκριβῶς μεταφυσικοὶ παράγοντες συνετέλεσαν οὐσιωδέστατα εἰς τὴν συγκεκριμένην πλήρωσιν τῆς ἐννοίας τῆς θεωρητικῆς σκέψεως περὶ ἀγωγῆς.

Πρὶν ἢ ἐξετάσωμεν λεπτομερέστερον τὴν κυρίως θεωρίαν τοῦ Kant περὶ τοῦ ἐγὼ καὶ περὶ τῆς τριπλῆς μορφῆς ἐφ' ἣν εἶνε δυνατόν νὰ νοήσωμεν αὐτό, θὰ ἦτο καλὸν νὰ δώσωμεν μίαν κάπως γενικωτέραν ἀποψιν ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας. Κατόπιν τούτου θὰ τοποθετήσωμεν ἐν τῷ σχηματισθησομένῳ πλαισίῳ τὴν θεωρίαν περὶ τοῦ ἐγὼ καὶ θὰ ἀναπτύξωμεν τὰ παιδαγωγικὰ αὐτῆς πορίσματα. Αἱ μετέπειτα μεταρρυθμίσεις τοῦ συστήματος, τῆς θεωρίας τοῦ ἐγὼ καὶ συνεπείᾳ τούτου καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς, ὡς ἐξετέλεσαν ταύτας οἱ διάδοχοι τοῦ Kant, εἶνε τότε δυνατόν νὰ συναχθῶσιν εὐκόλως ἢ μία ἐκ τῆς ἄλλης, χωρὶς νὰ ὑπάρξῃ

ἀνάγκη νὰ ἐκτεθῶσι λεπτομερέστερον τὰ μετὰ τὸν Kant συστήματα, ὡς ἦτο τοῦτο ἀπαραίτητον νὰ γίνῃ διὰ νὰ κατανοήσωμεν τὸ πῶς ἔθετε τὰ προβλήματα ὁ Kant.

Ὁλόκληρον τὸ ἔργον τῆς «κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου» δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς προπαρασκευὴ «διὰ οἵανδήποτε μέλλουσαν μεταφυσικὴν ἢ ὁποία νὰ δύναται νὰ ἐμφανισθῇ ὡς ἐπιστήμη». Πρὸ τοῦ Kant ἡ μεταφυσικὴ δὲν ἐξυψοῦτο μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἔχῃ ἀπόλυτον καὶ γενικὸν ἐπιστημονικὸν κῦρος, ἐβάδιζε «ψηλαφητὰ εἰς τὸ σκότος», παρέμενεν ἄκριτος δογματισμὸς διότι δὲν εἶχεν ἀκόμη σαφῆ γνῶσιν τῶν ἰδίων αὐτῆς βασικῶν προϋποθέσεων, τῆς ἰδιαζούσης φύσεως καὶ τῶν δικαιωμάτων αὐτῶν, καὶ συνεπῶς καὶ τῆς ἐκτάσεως τοῦ κύρους καὶ τῆς ἰσχύος των. Πάσης ἄρα μεταφυσικῆς ὡς ἐπιστήμης ἀνάγκη νὰ προηγηθῇ προκαταρκτικὴ ἔρευνα ἢ ὁποία ἔργον θὰ ἔχει νὰ βεβαιώσῃ ποῖαι ἀρχαὶ ἐπιστημονικῆς γνώσεως ὑπάρχουσιν γενικῶς a priori, κατὰ πόσον δικαιολογοῦνται καὶ πόσον ἐκτείνονται ἢ δικαιωματικὴ αὐτῶν ἐφαρμογὴ. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ λέξις «ἀρχή» δὲν σημαίνει τότε μίαν «ἐναρξιν» ἐν τῷ χρόνῳ, ἀλλὰ τὴν ἐκτὸς τοῦ χρόνου νοητέαν «ἀπαρχήν», τὴν ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν, τὸν ἀπαραίτητον ὅρον διὰ νὰ εἶνε κατ' ἀρχὴν δυνατὴ γνῶσις ἔχουσα ἐπιστημονικὴν ἀξίαν. Τὸ δὲ «ἐκ τῶν προτέρων» δὲν σημαίνει καμμίαν χρονολογικὴν προϋπαρξίαν, ἀλλὰ λογικὴν προτεραιότητα· δὲν πρόκειται περὶ χρονικῆς ἀλληλουχίας τοῦ ἑνὸς κατόπιν τοῦ ἑτέρου, ἀλλὰ περὶ τῆς κατ' ἔννοιαν ἀλληλουχίας τοῦ ἑνὸς ἐκ τοῦ ἑτέρου. Διὰ τοῦτο δὲν πρόκειται ἐκ τῶν ἀρχῶν νὰ παραχθῶσιν αὐτόχρονα a priori πάντα τὰ ἀπ' αὐτῶν ἐξαρτώμενα, ἀλλὰ μόνον νὰ καθορισθῶσιν οἱ ὅροι τῆς ὑπάρξεώς των· δὲν περιέχουσιν αὐταὶ ἄλλο τι εἰμὴ τοὺς γενικῶς ἰσχύοντας καὶ ἀναγκαίους παράγοντας δυνάμει τῶν ὁποίων καὶ μόνων εἶνε δυνατὸν ἢ γνῶσις ἡμῶν νὰ γίνῃ ἐπιστημονικὴ γνῶσις· παρέχουσι τοὺς «κανόνας» διὰ καὶ τι τὸ ὁποῖον θὰ κανονισθῇ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν· ἀποτελοῦσι τοὺς τύπους (μορφὰς) διὰ τῶν ὁποίων τὰ μεμονωμένα «περιεχόμενα» εἶνε δυνατὸν νὰ ληφθῶσιν ὅλα ὁμοῦ καὶ ἀναχθῶσιν οὕτως εἰς ἀντικειμενικὴν σημασίαν.

Καὶ ἐρωτᾶται ἤδη: εἰς ποίαν σχέσιν εὐρίσκεται ἡ κριτικὴ προ-ἔρευνα πρὸς τὴν ἐπιδιωκομένην συστηματοποίησιν τῆς νέας θεμελιώ-

τέας φιλοσοφίας; Τὴν κριτικὴν ὡς ἀπλῆν «προπαίδευσιν», διακρίνει συνήθως ὁ Kant αὐστηρότατα ἀπὸ τὴν «μεταφυσικὴν» ὡς τοῦ κυρίως «συστήματος τοῦ καθαρῦ λόγου». καὶ ὁμως κατόπιν λέγει πάλιν (ἐν ἔτει 1781) ὅτι ἡ ὀνομασία «μεταφυσικὴ» θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀποδοθῆ καὶ εἰς «ὀλοκλήρον τὴν καθαρὰν φιλοσοφίαν συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς κριτικῆς». Τὸ ὅτι ἡ κριτικὴ συμπεριλαμβάνεται εἰς τὴν μεταφυσικὴν εἶνε δυνατόν νὰ κατανοηθῆ καλλίτερον διὰ τῆς ἐρμηνείας τοῦ τίτλου τῆς «κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου». Ὁ λόγος (ratio) εἶνε δυνατόν εὐκολώτερον νὰ ὀρισθῆ ἐκ τῆς λειτουργίας αὐτοῦ ἐν τῇ τυπικῇ λογικῇ: ἐκεῖ ἐμφανίζεται ὡς ἡ ἰκανότης τοῦ κρίνειν (facultas ratiocinandi). Ἀνάγκη ἄρα νὰ εἶνε ἐπίσης καὶ ἡ ἰκανότης πρὸς ἀνεύρεσιν καὶ κατ' ἀξίαν χρησιμοποίησιν τῶν πρώτων ἀρχῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἐκτελεῖται ἡ διαδικασία τῆς συλλογιστικῆς κρίσεως. Κατὰ τὸν Kant μάλιστα εἶνε κατ' ἀρχὴν ἡ ἰκανότης τοῦ ἀποφασίζειν καὶ περὶ τῶν ἀρχῶν, περὶ ὄρων καὶ συνθηκῶν πάσης φύσεως, κατὰ συνέπειαν καὶ περὶ τῶν προϋποθέσεων παντὸς ἐπιστημονικῶς διανοεῖσθαι. Εἰς τὴν καθαρὰν ὁμως φιλοσοφίαν δὲν ἀσχολούμεθα μὲ οἰασδὴποτε ἀρχάς, ἀλλὰ μόνον, μὲ ἀρχάς a priori: αὗται δὲ καταλαμβάνουσι καὶ βασικῶς διάφορον θέσιν, διότι ὑφίστανται ἀνεξαρτήτως ὀλοκλήρου τῆς πείρας ἡμῶν: ἡ πείρα κανονίζεται ὑπ' αὐτῶν καὶ ὄχι αὗται ὑπὸ τῆς πείρας. Πᾶν τὸ ἀπλῶς ἐμπειρικὸν ἔχει ἀποκλειστικῶς ἰσχὺν ὡς περιεχόμενον τῆς πείρας: τοιοῦτον δὲ περιεχόμενον δίδεται ἡμῖν πάντοτε ἐκ τῶν ὑστέρων (a posteriori) οὐδέποτε δὲ δύναται νὰ προϋποτεθῆ «ἐκ τῶν προτέρων»: ὑπάρχει πάντοτε ὡς τι μεμονωμένον ἔδῳ ἢ ἐκεῖ, τῶρα ἢ πρότερον ἢ βραδύτερον, ποτὲ ὁμως δὲν εἶνε τι κατ' ἀνάγκην καὶ ἐξ ἀρχῆς ὑπάρχον, κἄτι βέβαιον καὶ ὡς γενικῶς ἰσχυρὸν θεωρούμενον. Διὰ τοῦτο καὶ αἱ πρῶται ἀρχαὶ εἶνε a priori προσιταὶ μόνον εἰς τὸν καθαρὸν λόγον (μόνον εἰς τὸν λόγον ἄνευ οἰασδὴποτε ἀναμίξεως τῆς πείρας), καὶ μόνον διὰ τινος μεθόδου ἀπομονώσεως εἶνε δυνατόν νὰ τὰς ἀνακαλύψωμεν. Τοιοῦτος τις χωρισμός, διαίρεσις καὶ ἀποχωρισμός, ἀποτελεῖ κατὰ ταῦτα τὴν μεθολογικὴν προϋπόθεσιν διὰ πᾶσαν ἐπακριβῆ ἐκτίμησιν τῆς φιλοσοφικῆς χρήσεως τοῦ λόγου: ἡ δὲ κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου φέρει τὸ ὄνομα «κριτικὴ» προφανῶς ἐν τῇ διττῇ σφ

μασία τῆς λέξεως «κρίνειν» (εἴτε ὡς ἀπομονούσης διακρίσεως εἴτε ὡς δικαιολογούσης ἢ καταδικαζούσης ἐκτιμήσεως). Λέγοντες δὲ ταῦτα ἐννοοῦμεν ὅτι ὁ καθαρὸς λόγος δὲν εἶνε μόνον ἢ ἱκανότης νὰ κρίνη κατὰ τοὺς κανόνας τῆς τυπικῆς λογικῆς, οὔτε μόνον ἢ ἱκανότης νὰ ἀποφασίζῃ περὶ πρώτων ἀρχῶν a priori, ἀλλὰ γενικῶς τὸ ὄργανον παντὸς τοῦ φιλοσοφεῖν· διότι εἰς τὴν φιλοσοφίαν δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐργάζεται μετὰ προϋποθέσεις ἄλλως πως βεβαιωθείσας, ἀλλ' εἶνε ἀνάγκη πάσας τὰς φιλοσοφικὰς προϋποθέσεις νὰ ἔχη βεβαιώσει αὐτὴ ἢ ἰδίᾳ καὶ νὰ διατηρῇ αὐτὰς διαρκῶς πρὸ ὀφθαλμῶν εἰς τὴν θέλησιν νὰ εἶνε πάντοτε βεβαία περὶ τῆς βασικῆς σημασίας τῆς ἰδίας αὐτῆς ἐνεργείας. Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου δὲν παρέχει τὴν προπαρασκευαστικὴν τῆς ἐργασίας διὰ τὴν μεταφυσικὴν μόνον κατὰ τρόπον ὥστε τὸ οὕτω ἐπιτευχθέν νὰ δύναται νὰ παραμείνῃ κατόπιν ἀπλῶς ἔξω τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος, ἀλλ' εἶνε ἀνάγκη τὰ διὰ τῆς κριτικῆς ἐπιτευχθέντα συμπεράσματα νὰ συνοικοδομηθῶσιν ἐντὸς τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ συστήματος· εἶνε ἀνάγκη νὰ ἀποτελέσωσι τοῦλάχιστον «μέρος» (ἔστω καὶ ἡμιτελὲς ἀκόμη μέρος) τῆς κυρίως φιλοσοφίας.

Ἐπὶ τῆς κατατάξεως τῆς κριτικῆς ἐντὸς τοῦ πλήρους συστήματος μεταφυσικῆς δυνάμεθα νὰ ἀντλήσωμεν καὶ ἄλλα ἐπιχειρήματα ἐκ τῶν λειτουργιῶν τοῦ καθαροῦ λόγου αἱ ὁποῖαι δὲν ἐχαρακτηρίσθησαν τελείως εἰς τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα. Ὁ λόγος δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν βεβαίωσιν ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς βασικῆς προϋποθέσεως, ἀλλὰ εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἀναζητήσῃ διὰ μίαν ἐκάστην αἰτίαν ἄλλην πάλιν αἰτίαν ἢ αἰτίας· δύναται μάλιστα ἐν τέλει νὰ ἀναφερθῇ εἰς τι ἀνυπόθετον, εἰς ἰδέας. Περὶ τῆς χρήσεως ταύτης τοῦ λόγου πραγματεύεται ὁ Kant εἰς τὸ τελευταῖον κύριον μέρος τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου, εἰς τὴν «νοητὴν» (transzendentale) διαλεκτικὴν. Τὸ ἀποτέλεσμα ὅμως ταύτης εἶνε ὅτι δι' ἡμᾶς τὸ ἀνυπόθετον οὐδέποτε εἶνε δεδομένον, ἀλλὰ πάντοτε ζητούμενον· ἐνῶ ἐξ ἐναντίας τὰ οὐσιωδέστερα (τὰ ἠθικὰ) παραγγέλματα εἰς τὴν ζωὴν μας οὐδέποτε εἶνε ὑπὸ ὄρους τοιαῦτα ἀλλὰ πάντοτε ἀπόλυτα. Καὶ οὕτω ἀποδεικνύεται ὁ λόγος ὡς ἐνεργῶν ὄχι μόνον θεωρητικῶς ἀλλὰ καὶ πρακτικῶς· δὲν εἶνε μόνον τὸ ὄργανον πάσης θεωρητικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, ἀλλ' εἶνε ἐπίσης καὶ ἢ ἱκανότης πρὸς διαμόρ-

φωσιν ἠθικῆς ψυχικῆς διαθέσεως καὶ δυνάμεως χαρακτηῆρος. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ παύει πλέον ἢ χρῆσις τοῦ λόγου νὰ εἶνε ζήτημα ἀπλῆς θεωρίας, ἀλλὰ μεταβάλλεται εἰς «ἐπὶ τῆς κρίσεως στηριζομένην πίστιν». Διὰ τοῦτο λέγει ὁ Kant ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου εἶνε ἀνάγκη νὰ ἄρῃ τὴν γνῶσιν διὰ νὰ ὑπάρξῃ θέσις διὰ τὴν πίστιν. Λέγοντες ἐν τῇ ἀλληλουχίᾳ ταύτῃ «γνῶσιν» ἐννοοῦμεν βεβαίως τὴν ἀδικαιολογήτως ὡς τοιαύτην χαρακτηριζομένην ὑπὸ τινῶν μεταφυσικῶν οἱ ὅποιοι ἐσφαλμένως ἐθεώρουν τὸ ἀνυπόθετον ὡς δεδομένον ἀντὶ ὡς ζητούμενον, καὶ οἱ ὅποιοι, συνεπείᾳ τούτου, ἐφρατάζοντο ὅτι τοῖς ἐπειρέπετο νὰ δικαιολογήσωσι τοῦτο καὶ θεωρητικῶς Ἡ δὲ λέξις «πίστις», εἰς τὸ πολυμνημόνευτον ἐκεῖνο χωρίον σημαίνει ὄχι ἀπλῆν «γνώμην», ὄχι καμμίαν ἀπλῆν ὑποκειμενικὴν δοξασίαν, ἀλλ' ἀκριβῶς μίαν ἀπολύτως βεβαίαν πεποίθησιν τῆς ὁποίας ὁ βαθμὸς τῆς βεβαιότητος (εἰάν βεβαίως κατ' ἀρχὴν εἶνε δυνατόν νὰ συγκρίνωμεν κατὰ βαθμοὺς πράγματα τόσον βασικῶς διάφορα), θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὄχι ὡς μικρότερος, ἀλλ' ὡς μεγαλείτερος ἀπὸ τὴν πειστικὴν δύναμιν οἰασδήποτε ἐπιστημονικῆς ἀληθείας. Ἐκ τούτων ἐπονται δύο τινά: ἡ «κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου», ὡς καθαρῶς ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, δὲν εἶνε καθόλου ἔργον τῆς πρακτικῆς διαμορφώσεως τῆς ζωῆς· ὡς φιλοσοφικὴ θεωρία δὲν εἶνε «λαϊκὴ»· δὲν εἶνε δυνατόν νὰ τὴν «ἐκλαϊκεύσωμεν»· δὲν ἔχει ὅμως καὶ ἀνάγκην νὰ γίνῃ λαϊκὴ καθόσον ἕκαστος ἐνάρετος, ἕκαστος ἀμόρφωτος ἄνθρωπος (ἐφ' ὅσον δὲν ἔχει παραμορφωθῆ), γνωρίζει τὸ καθῆκόν του, θὰ ἦτο δὲ λυπηρὸν εἰάν εἶχεν ἀνάγκην προηγουμένης φιλοσοφικῆς διδασκαλίας. Ὡς ἠθικὸν ὄν εἶνε αὐτόνομος καὶ πρέπει νὰ μείνῃ αὐτόνομος (ἀνεξάρτητος) ἔναντι οἰωνδήποτε φιλοσοφικῶν θεωρημάτων. Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου θὰ ἐπανέλθωμεν λεπτομερέστερον ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς στάσεως τοῦ Kant εἰς τὰ προβλήματα τῆς (ἠθικῆς) ἀγωγῆς καὶ τῆς (κατὰ τὸ πλεῖστον πάντως θεωρητικῆς) μορφώσεως. Κατὰ δεύτερον ὅμως λόγον προκύπτει ἐκ τῆς θεωρίας τῆς πρακτικῆς καὶ ἐπὶ τῆς κρίσεως στηριζομένης πίστεως μία φαινομενικῶς παρὰ πολὺ μονομερῆς κατάταξις τῆς «κριτικῆς» εἰς τὸ σύστημα τῆς μεταφυσικῆς. Ὁ φαινομενικὸς οὗτος μονομερῆς χαρακτήρ ἀποτελεῖ ἐν ἑκ τῶν ἰσχυροτέρων ἀνησυχαστικῶν ἐλατηρίων τὰ ὅποια παρώτρυναν βραδύτερον εἰς τὴν

περαιτέρω διαμόρφωσιν τῆς ἰδεαλιστικῆς ιδέας περὶ ἀγωγῆς.

Ὁ Kant διακρίνει εὐθύς ἐξ ἀρχῆς (1781) δύο εἴδη μεταφυσικῆς: Ἡ «μεταφυσικὴ τῆς φύσεως» πραγματεύεται περὶ τοῦ ὄντος». Ἡ «μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν» πραγματεύεται περὶ «τοῦ δέοντος γενέσθαι». Ἀπὸ ὠρισμένης ἀπόψεως (ἦτοι ἐφ' ὅσον κάμνει θέσιν διὰ τὴν πρακτικὴν ἐπὶ τῆς κρίσεως στηριζομένην πίστιν) εἶνε βεβαίως δυνατόν νὰ ἰσχύσῃ ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου ὡς προπαίδευσις καὶ διὰ τὰ δύο μέρη τῆς μεταφυσικῆς· ἡ ἰδία ὅμως δὲν δύναται μῦθα ταῦτα νὰ περιληφθῇ εἰ μὴ μόνον εἰς ἓν ἐξ αὐτῶν, τοῦτ' εἰς τὸ τῆς μεταφυσικῆς τῆς φύσεως. Οἱ λόγοι τούτου εἶνε ἀναμφίβολοι, ἀρκεῖ νὰ ἔχη τις πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ πρὸ ὀλίγου λεχθέντα. Μόνον ἡ μεταφυσικὴ τῆς φύσεως εἶνε, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, ζήτημα ἀποκλειστικῶς θεωρητικῆς φύσεως. (Ὅτι ὑπάρχει εἶνε δεδομένον· δύναται καὶ πρέπει νὰ ἐρευνηθῇ καὶ νὰ θεμελιωθῇ ἐπιστημονικῶς· ὅτι δέον νὰ εἶνε, εἶνε ζητούμενον· δὲν ἀπευθύνεται ἄρα πρὸς τὴν θεωρητικὴν σκέψιν, ἀλλὰ πρὸς τὸν πρακτικῶς θέλοντα καὶ ἐνεργοῦντα ἄνθρωπον. Καίτοι εἶνε δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ θεωρία τοῦ ἀ-θεωρητικοῦ, καίτοι καὶ ἡ ἠθικὴ ζωὴ δύναται νὰ ἐξετασθῇ ἐπιστημονικῶς, πάντως εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας δὲν βασιζέται ἐξ ἀρχῆς ἡ ἐπιστημονικὴ μορφή τῆς ἐρεύνης ἐπὶ τῆς οὐσίας τῶν ἐρευνηθησομένων ζητημάτων. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Kant μόνον τὴν μεταφυσικὴν χαρακτηρίζει ὡς τὸ κυρίως «θεωρητικὸν μέρος» τοῦ συστήματος του, καὶ λέγει ὅτι δικαίως αὕτη «ἐξέλεξε ἰδιάζοντως δι' ἑαυτὴν» τὸ ὄνομα μεταφυσικῆ. ¹⁾)

¹⁾ Πρβλ. Τὸ παράρτημα εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς λογικῆς τοῦ Kant. (ἐκδ. Jäsche. 1800). Ἐκεῖ ὁμιλεῖ ὁ Kant περὶ τῆς χρήσεως τὴν ὁποίαν κάμνει τῆς λέξεως «πρακτικός». Μίαν γνῶσιν τὴν ἀποκαλεῖ πρακτικὴν ἐν διττῇ σημασίᾳ: πρῶτον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀπλῶς «θεωρητικὴν», δεύτερον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν καθαρῶς θεωρητικὴν γνῶσιν. Ἐν τῇ πρώτῃ σημασίᾳ περιλαμβάνει καὶ αὕτη ἡ πρακτικὴ γνῶσις ἐπιταγὰς· καθορίζει μίαν δυνατὴν ἐλευθέραν ἐνέργειαν ἢ ὁποία πρέπει νὰ λάβῃ χώραν διὰ νὰ πραγματοποιηθῇ ὠρισμένος σκοπός. Ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐννοίᾳ εἶνε δυνατόν αἱ πρακτικαὶ γνῶσεις νὰ εἶνε «καὶ θεωρητικαὶ ἐφ' ὅσον εἶνε δυνατόν νὰ ἀντλήσωμεν ἐξ αὐτῶν μόνον ἐπιταγὰς». «Εἶνε τότε πλεον...κατὰ τὸ περιεχόμενον των (δυνάμει) ἢ ἀντικειμενικῶς πρακτικαί». «Πρακτικὴ φιλοσοφία κατ' ἐξοχὴν» εἶνε ἡ φιλοσοφία

Μάλιστα, όχι μόνον ἡ γλωσσικὴ αὕτη χρῆσις τῆς λέξεως μεταφυσικὴ ἐγκρίνεται ὑπὸ τοῦ Kant, ἀλλ' οὗτος ἤδη ἐν ἔτει 1787 χαρακτηρίζει ὡς ἐξῆς τὸ πρόγραμμά του. «'Ἐν τῇ ἐκτελέσει τοῦ σχεδίου τὸ ὁποῖον προδιαγράφει ἡ κριτικὴ, τ. ἔ. ἐν τῷ μέλλοντι συστήματι τῆς μεταφυσικῆς, πρέπει νὰ ἀκολουθήσωμεν τὴν αὐστηρὰν μέθοδον τοῦ περιφήμου Wolff, τοῦ μεγίστου ἐξ ὅλων τῶν δογματικῶν φιλοσόφων, ὁ ὁποῖος ἔδωκε πρῶτος τὸ παράδειγμα (καὶ διὰ τοῦ παραδείγματος τούτου ἐγένετο δημιουργὸς τοῦ μὴ εἰσέτι ἀποσβεσθέντος πνεύματος τῆς ἐμβριθείας ἐν Γερμανίᾳ), πῶς εἶνε δυνατὸν διὰ τακτικῆς βεβαιώσεως τῶν πρώτων ἀρχῶν, διὰ εὐκρινοῦς καθορισμοῦ τῶν νοημάτων, διὰ δεδοκιμασμένης αὐστηρότητος τῶν ἀποδείξεων καὶ διὰ ἀποφυγῆς τολμηρῶν πηδημάτων εἰς τὰ πορίσματα, νὰ ἀκολουθήσωμεν τὴν σταθερὰν πορείαν τῆς ἐπιστήμης». Συνεπῶς ὁ Kant δέχεται μίαν μεταφυσικὴν κατὰ τὴν δογματικὴν μέθοδον, ἀποκρούει ὅμως τὸν δογματισμόν, τοῦτ. ἀρνεῖται οἵανδήποτε μεταφυσικὴν ἐπὶ δογματικῆς βάσεως. Παραδέχεται μὲν, ὡς ἐκφράζεται ὁ ἴδιος, τὴν »δογματικὴν μέθοδον«, ἀποκρούει ὅμως τὸν «δογματικὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι», τοῦτέστιν ἀπαιτεῖ καὶ εἰς τὴν μεταφυσικὴν ἢ διάνοια νὰ εἶνε πάντοτε κριτικῶς διατεθειμένη. Συνοψίζοντες δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι κατὰ τὸν Kant ἡ κριτικὴ εἶνε ἡ «ἐκ τῶν προτέρων» ἐξασφάλισις τῶν πρώτων ἀρχῶν. Ἡ μεταφυσικὴ τοῦ κριτισμοῦ εἶνε ὅτι οὗτος ζητεῖ νὰ ἐξαγάγῃ συμπεράσματα ἀπὸ ἀρχὰς πρώτας ἐξησφαλισμένας a priori ἢ μεταφυσικὴ τοῦ δογματισμοῦ εἶνε ὅτι οὗτος ζητεῖ νὰ ἐξαγάγῃ πορίσματα ἐκ πρώτων ἀρχῶν μὴ ἐξησφαλισμένων, τῶν ὁποίων μάλιστα ὁ «ἐκ τῶν προτέρων» χαρακτὴρ δὲν εἶνε πάντοτε βέβαιος. Ἡ μέθοδος ὅμως τοῦ συμπεραίνειν εἶνε εἰς ἀμφοτέρωτα τὰ εἶδη τῆς μεταφυσικῆς μία καὶ ἡ αὐτὴ «δογματικὴ μέθοδος»: ἐκ πρώτων ἀρχῶν αἱ ὁποῖαι εἴτε ἐβεβαιώθησαν διὰ τῆς κριτικῆς, εἴτε δογματικῶς θεωροῦνται ὡς βέβαιαι, ἀναπτύσσονται θεμελιώδεις ἀρχαὶ ἢ συνάγονται θεωρίαι κτλ. Διὰ τοιαύτης σειρᾶς

τῶν ἡθῶν διότι αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὸν τελευταῖον τελικὸν σκοπὸν (εἰς τὴν ἠθικὴν)· καὶ ἂν ἀκόμη δὲν τὸ πράττει πάντοτε διὰ αὐτόχρημα ἐπιτακτικῶν παραγγελμάτων πάντως ὅμως τὸ πράττει διὰ θεωρητικῶν τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ θεμελιώσῃ τοιοῦτον ἀ-θεωρητικὸν δέον.

ἀποδείξεων εἶνε δυνατόν εἰς οἵανδήποτε μεταφυσικὴν νὰ προσλάβῃ τὴν μορφήν στερεῶς συνηρμοσμένης «διδασκαλίας» ἢ ὁποία τότε θὰ εἶνε δυνατόν νὰ προσβληθῇ μόνον εἰς τὰς πρώτας τῆς ἀρχάς, οὐδέποτε ὅμως (ἐὰν χειρίζεται τις ἀκριβῶς κατὰ τοὺς κανόνας τὴν παραδεδεγμένην δογματικὴν ἢ διδασκαλικὴν μέθοδον) εἰς τὰ συμπεράσματά της καὶ ἀκόμη ὀλιγώτερον εἰς τὸν τρόπον τῆς ἐπιχειρηματολογίας της.

Ἡ μεταφυσικὴ ἀνάγκη νὰ ἀκολουθῇ τὴν δογματικὴν μέθοδον, δηλ. «ἐκ πρώτων ἀρχῶν a priori βεβαίων νὰ ἀποδεικνύῃ ἐν αὐστηρᾷ ἀλληλουχίᾳ» ἀνάγκη «κατὰ τὰς αὐστηροτάτας ἀπαιτήσεις νὰ βαδίζῃ συστηματικῶς, τοῦτ. κατὰ τοὺς παραδεδεγμένους κανόνας (ὄχι ὡς τὸ πολὺ κοινόν)». Μόνον οὕτως εἶνε δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῇ ἐπιστημονικὴ συστηματοποίησις. Πρὸς τοῦτο ὅμως ἀπαιτεῖται, πλὴν τῆς ἀκολουθήσεως ἀκριβοῦς μεθόδου, καὶ ἡ παραδοχὴ μιᾶς καλῶς θεμελιωμένης καὶ πλήρους διαιρέσεως τοῦ ὑπὸ ἐπεξεργασίαν πεδίου· καὶ εἰς τοῦτο ἀκόμη ὁ Kant ἀκολουθεῖ τὰ ὑπὸ τῆς σχολῆς παραδεδεγμένα. Τὸ «ὄλον σύστημα τῆς μεταφυσικῆς» (ἐν τῇ «ἰδιαζούσῃ», καθαρῶς «θεωρητικῇ» τοῦτ. τῇ ἀφηρημένῃ ἔννοιᾳ τῆς λεγομένης μεταφυσικῆς τῆς φύσεως) διαιρεῖται ὑπὸ τοῦ Kant, ὅπως καὶ ὑπὸ τοῦ Christian Wolff, εἰς τέσσαρα κύρια μέρη, φέροντα τὰ ὀνόματα: ὄντολογία, δογματικὴ φυσιολογία (ἀποτελουμένη ἐκ τῆς δογματικῆς φυσικῆς καὶ τῆς δογματικῆς ψυχολογίας), δογματικὴ κοσμολογία καὶ δογματικὴ θεολογία. Ἀφοῦ ἡ Κριτικὴ πρόκειται νὰ «προδιαγράψῃ τὸ σχέδιον» καὶ δι' αὐτὸ τὸ σύστημα τῆς μεταφυσικῆς, ἀνάγκη ἢ μνημονευθεῖσα διαίρεσις νὰ ὑποδεικνύεται ἤδη κάπως εἰς τὴν διαρρύθμισιν τῆς κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου. (Καὶ πράγματι ἀντιστοιχεῖ ἡ «νοητὴ» (transzendentale) ἀναλυτικὴ πρὸς τὴν ὄντολογίαν ἐν στενωτέρᾳ σημασίᾳ, ἢ θεωρία περὶ τῶν παραλογισμῶν πρὸς τὴν δογματικὴν ψυχολογίαν, ἢ θεωρία περὶ τῶν ἀντινομιῶν πρὸς τὴν δογματικὴν κοσμολογίαν, ἢ δὲ θεωρία περὶ τοῦ ἰδεώδους τοῦ καθαρῦ λόγου ἀνταποκρίνεται τέλος πρὸς τὴν δογματικὴν θεολογίαν). Δὲν ἀρκεῖ ὅμως μόνον τοιοῦτος παραλληλισμὸς μεταξὺ τῶν καθ' ἕκαστον μερῶν τῆς κριτικῆς καὶ τῆς μεταφυσικῆς, ἀλλ' ἡ κριτικὴ ὡς σύνολον εἶνε ἀνάγκη (ὡς εἴπομεν) νὰ

εὐρίσκη τὴν ἀρμόζουσαν θέσιν εἰς τὸ εἰρημένον εἰδικὸν ἔργον τῆς μεταφυσικῆς. Εἶνε δυνατόν νὰ συμπεριληφθῇ εἰς τὴν ὄντολογία· ἐννοεῖται ὅμως μόνον ἐὰν αὕτη ἀκολουθεῖ μὲν τὴν δογματικὴν μέθοδον δὲν ἐξεφυλίσθη ὅμως εἰς δογματισμόν. Ἐφοῦ δὲ τὰ λεγόμενα ὄντολογικὰ προβλήματα προκαλοῦσι πάλιν τὴν σήμερον τόσον ζωηρὸν ἐνδιαφέρον θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα κάπως λεπτομερέστερον τὴν ἀπέναντι αὐτῶν στάσιν τοῦ Kant. Βεβαίως δὲ εἶνε δυνατόν νὰ ἀποφύγωμεν νὰ φανῇ ὅτι ἀπομακρυνόμεθα τοῦ θέματος ἡμῶν περὶ φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς· οὐχ ἦτον δυνατόν τὰ ἀκολουθῶς ἐκτεθησόμενα νὰ λάβωσιν ἐκ τούτου ἓνα νέον ἐπίκαιρον (ἢ, ὅπερ ἴσως ὑπὸ ὠρισμένας περιστάσεις νὰ εἶνε προτιμώτερον, ἄκαιρον) βᾶθος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἄρα θὰ διακρίνονται σαφέστερον· πάντως εἶνε οὕτω δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ καλὴ ἐξασφάλις ἐναντίον τῶν συνήθων παρεξηγήσεων.

Ἐντὶ τῆς παλαιᾶς ὄντολογίας ὑπάρχει εἰς τὸ σύστημα τῆς θεωρητικῆς μεταφυσικῆς θέσις ὅχι μόνον δι' ὀλόκληρον τὴν «κριτικὴν τοῦ καθαρῦ λόγου», ἀλλὰ καὶ διὰ περισσότερον ἀκόμη, δηλ. διὰ τὸ σύνολον ἐκείνου τὸ ὁποῖον ὁ Kant ἀποκαλεῖ «νοητὴν (transzendentale) φιλοσοφίαν». Τὰ ἀποτελέσματα τῆς κριτικῆς ἐκτίθενται ἐν τῇ «νοητῇ» φιλοσοφίᾳ μετὰ συστηματικῆς τελειότητος τοῦτ. ὑπὸ μορφήν μιᾶς καθ' ὅλους τοὺς κανόνας καὶ κατὰ τὴν δογματικὴν μέθοδον διηγμένης «θεωρίας». Αὕτη αὕτη ὅμως ἡ κριτικὴ, τοῦνατίον, προχωρεῖ ἐν τῇ «ἀναλύσει τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως» μόνον τόσον ὅσον εἶνε ἀνάγκη διὰ νὰ κριθῇ ἡ γνώσις ἡμῶν κριτικῶς ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς ἰκανότητός της. Εἰς ἀμφοτέρας ὅμως τὰς περιπτώσεις ἔχομεν ἓν καὶ μόνον πεδῖον ἐργασίας τὸ ὁποῖον πραγματευόμεθα ἀπὸ διαφόρων ἀπόψεων, καὶ διὰ τοῦτο τὴν μὲν μίαν φορὰν ἀτελῶς (κριτικῶς) τὴν δὲ ἄλλην τελείως (συστηματικῶς). Εἰς τὴν θέσιν ἄρα τῆς παλαιᾶς ὄντολογίας δύναται παρὰ Kant νὰ ὑπεισέλθῃ ὅχι μόνον ὀλόκληρος, συστηματικῶς διηγμένη, ἡ «νοητὴ» φιλοσοφία ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ «κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου», μάλιστα καὶ (βεβαίως μέ τινας ἐπιφυλάξεις) ἓν μέρος αὐτῆς τοῦτ. ἡ «νοητὴ» ἀναλυτικὴ». Αἱ οὐσιωδέστεραι τῶν πρώτων ἀρχῶν πάσης γνώσεως τοῦ ἀντικειμένου καθορίζονται ἤδη ὑπὸ τῆς «νοητῆς» ταύτης ἀναλυτικῆς.

Πᾶν ὅ,τι προσθέτουσιν ἢ (προηγούμενη) «ἐννοιολογική» αἰσθητική καὶ ἢ (ἐν τέλει ἀκολουθοῦσα) «νοητή» διαλεκτική ἀποτελεῖ κυρίως μόνον τὰς εἰδικὰς (συνιστώσας ἢ κανονιζούσας) πρώτας ἀρχὰς τῆς ἀναφορᾶς ἡμῶν εἰς αἰσθητὰ (μαθηματικά καὶ φυσικο — ἐπιστημονικά) ἀντικείμενα, ἢ εἰς τι ὑπεραισθητὸν καὶ ἀνυπόθετον.

Οὕτω θὰ ἦτο δυνατόν νὰ γεννηθῆ ἢ ἐντύπωσις ὅτι ἢ κριτική τοῦ καθαρῶ ἰσχυροῦ λόγου πρόκειται τελειωτικῶς νὰ προπαρασκευάσῃ τὸ ἔδαφος διὰ ὄντολογικὰς ἐργασίας αἱ ὁποῖαι νὰ ἐρευνῶσιν, ἐν τῷ πνεύματι τοῦ Ἀριστοτέλους, «τὸ ὄν ὡς τοιοῦτον» ἢ καὶ ἀπλῶς νὰ τὸ περιγράψωσιν ὅπως μόνον του ἐμφανίζεται εἰς ἡμᾶς. Εἰς τοῦτο ὁμοῦς ἀντίκειται ἀκριβῶς τὸ κυριώτερον πόρισμα τῆς κριτικῆς τοῦ καθαρῶ ἰσχυροῦ λόγου. Τὸ «ὄν ὡς τοιοῦτον», τὸ «ὄν κατ' ἀρχὴν» ἢ (ὡς ἐπίσης ἐκφράζεται ὁ Kant ἀκολουθῶν τὴν ὑπὸ τοῦ Wolff δεδομένην γερμανικὴν ἐξήγησιν τῆς λέξεως (ὄντολογία) «τὰ πράγματα ἐν γένει» δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γίνωσι λογικῶς ἀντικείμενα ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης. Τὸ κοινὸν πόρισμα τῆς «ἐννοιολογικῆς» αἰσθητικῆς καὶ «ἐννοιολογικῆς» ἀναλυτικῆς συνίσταται μᾶλλον ἀκριβῶς εἰς τοῦτο ὅτι αἱ θεμελιώδεις ἀρχαὶ τῆς διανοίας μας δύνανται νὰ ἀναφέρωνται μόνον εἰς ἀντικείμενα τῆς πείρας, «εἰς ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων, οὐδέποτε ὁμοῦς εἰς πράγματα ἐν γένει» (ἀνεξαρτήτως τοῦ τρόπου δι' οὗ προσβάλλουσι τὰς αἰσθήσεις ἡμῶν), εἰάν ἐννοεῖται (προσθέτει ὁ Kant ῥητῶς ἀκόμη εἰς τὸ ἰδικόν του πρόχειρον ἀντίτυπον) «πρόκειται νὰ πορισθῶμεν ἐξ αὐτῶν γνῶσιν». Αἱ γενικαὶ ἀρχαὶ τῆς διανοήσεως ἀποτελοῦσι διὰ τοῦτο «ἀπλῶς ἀρχὰς τῆς περιγραφῆς τῶν φαινομένων» ἢ δὲ «ὑπερήφανος ὀνομασία ὄντολογία, ἢ ὁποῖα ἔχει τὴν ἀπαίτησιν νὰ δώσῃ περὶ τῶν ὄντων ἐν γένει συνθετικὴν γνῶσιν «ἐκ τῶν προτέρων» ἐν συστηματικῇ θεωρίᾳ...., ἀνάγκη νὰ ἀντικατασταθῆ ὑπὸ τῆς μετριοφρονεστέρως τοιαύτης τῆς ἀπλῆς ἀναλυτικῆς τῆς καθαρᾶς διανοήσεως»¹⁾.

Καὶ ὁμοῦς, ὡς εἴπομεν, δὲν διστάζει μῶλα ταῦτα ὁ Kant νὰ δώσῃ ἐν τέλει τὴν ὑπερήφανον ὀνομασίαν «ὄντολογία» εἰς τὴν «ἐννοιολογικὴν» φιλοσοφίαν. Παρὰ τὴν κοινὴν ὀνομασίαν ἐξακολουθεῖ ὁμοῦς

¹⁾ Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ ἰσχυροῦ λόγου, 2α ἐκδ. 1787 (ἐν τοῖς ἐξῆς θὰ σημειωθῆται ὡς Κ. τ. κ. Α., Β.) σελ. 303.

ὑφισταμένη ριζική διαφορά. Ἡ παλαιὰ ὄντολογία τοῦ ὑπὸ τοῦ Kant ὑπερνηκηθέντος δογματισμοῦ ἐπραγματεύετο ἀπ' εὐθείας περὶ «ὄντων ἐν γένει» ὡς εἰς νὰ ἦσαν ταῦτα ἀπλούστατα δεδομένα. Ἡ ὄντολογία τοῦναντίον τῆς «ἐννοιολογίας» φιλοσοφίας «ἐξετάζει μόνον αὐτὴν τὴν διάνοιαν καὶ αὐτὸν τὸν νοῦν ὡς μέρη ἐνὸς συστήματος ὄλων τῶν νοημάτων καὶ ὄλων τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τὰ ὅποια ἀναφέρονται γενικῶς εἰς ἀντικείμενα, χωρὶς νὰ λαμβάνη ὡς βάσιν ἀντικείμενα δεδομένα». Ἡ παλαιὰ ὄντολογία ἐνόμιζεν ὅτι ἡδύνατο νὰ θεωρῇ τὰ πράγματα ὡς κάτι δεδομένον τὸ ὅποιον νὰ λάβῃ ἀμέσως ὡς θέμα τῆς ἐρεῦνης τῆς. Ἡ ὄντολογία τοῦ Kant, τοῦναντίον, θεωρεῖ ὅτι ἐκεῖνο τὸ ὡς δεδομένον νομιζόμενον εἶνε ἄλυτον εἰσέτι πρόβλημα καὶ ἐξετάζει πρωτίστως τὰς νοητὰς προϋποθέσεις διὰ νὰ εἶνε τι δεδομένον· ὁπότε ἀποδεικνύεται ὅτι αἱ ἀρχαὶ αὗται δὲν καθιστῶσι δυνατὴν γνῶσιν περὶ πραγμάτων ἐν γένει ἢ περὶ ὄντων ὡς τοιούτων, ἀλλὰ μόνον γνῶσιν περὶ πραγμάτων τῆς πείρας ἢ περὶ ὄντων ἐντὸς τοῦ ἐμπειρικοῦ ἡμῶν κόσμου τῶν αἰσθήσεων. Ὁ Kant καταλήγει συνεπῶς εἰς τὸν ἐξῆς ὄρισμόν εἰς τὸν ὅποιον περιλαμβάνονται σαφέστατα πάντα τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα. «Ὀντολογία εἶνε ἡ ἐπιστήμη ἐκείνη (ὡς τμῆμα τῆς μεταφυσικῆς) ἢ ὅποια καταρτίζει σύστημα ὄλων τῶν ἐννοιῶν τῆς διανοήσεως καὶ τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν ἀλλὰ μόνον ἐφ' ὅσον αὗται ἀναφέρονται εἰς ἀντικείμενα τὰ ὅποια ὑποπίπτουσιν εἰς τὰς αἰσθήσεις καὶ ἄρα δύνανται νὰ ἐπιβεβαιωθῶσι διὰ τῆς πείρας». Δὲν θίγει αὕτη τὸ ὑπερ-αισθητὸν τὸ ὅποιον, ὡς γνωστόν, εἶνε ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς μεταφυσικῆς· ἀποτελεῖ ἄρα μέρος ταύτης μόνον ὡς προπαιδευτικὴ, ὡς ἡ αὐλὴ ἢ ὁ πρόδομος τῆς κυρίως μεταφυσικῆς καὶ ἀποκαλεῖται «ἐννοιολογικὴ» φιλοσοφία διότι περιλαμβάνει τοὺς ὅρους καὶ τὰ πρῶτα στοιχεῖα συμπάσης τῆς ἡμετέρας γνώσεως ἐκ τῶν προτέρων»¹⁾. Ἡ παλαιὰ ὄντολογία καὶ ἐκείνη

¹⁾ Kant : Ποῖαι εἶνε αἱ πραγματικαὶ πρόοδοι τὰς ὁποίας ἐπετέλεσεν ἡ μεταφυσικὴ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Leibniz καὶ τοῦ Wolff, ἐν Γερμανίᾳ; μετὰ θάνατον ἐκδ. ὑπὸ Rink. ἐκδ. Vorländer 1905 σελ. 84 (Τὸ σύγγραμμα τοῦτο δὲν ἀνετυπώθη πάλιν δυστυχῶς ἐν τῇ ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας γενομένῃ ἐκδόσει τῶν ἔργων τοῦ Kant). Διὰ τὴν γνώμην τοῦ Kant ὡς πρὸς τὴν σχέσιν μεταξύ «κριτικῆς» καὶ «μεταφυσικῆς» μεταξὺ «ἐννοιολογικῆς φιλοσοφίας» καὶ «ὄντολο-

ἡ φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη, ἡ ὁποία παρὰ Kant καταλαμβάνει τὴν θέσιν ἐκείνης, ἔχουσιν συνεπῶς παρὰ τὴν ταυτωνυμίαν δύο θεμελιωδῶς

γίας· παράβαλε ἐπίσης Κ. τ. κ. Α. Β. σελ. XXXV/XXXVI, Σελ. 24-30 σελ. 860-879. Κριτικὴ τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως», Εἰσαγωγή (καὶ ἐν τῇ πρώτῃ ἐκτεστέρῃ αὐτῆς μορφῇ, ἡ ὁποία ἐξεδόθη χωριστὰ ὑπὸ Gerh. Lehmann ἐν ἔτει 1927). Λογική, ἐκδ. Jäsche, εἰσαγ. III.

Ἐπειδὴ αἱ ὀντολογικαὶ κατευθύνσεις ἐν τῇ συγχρόνῳ φιλοσοφίᾳ λέγουσιν ὅτι ἔχουσι πολλαπλοὺς δεσμοὺς πρὸς τὸν Kant καὶ ὅτι προτίθενται νὰ θυσιάσωσι μόνον τὸν λεγόμενον «Νεοκαντιανισμόν», εἶνε καλὸν νὰ ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα, τοῦλάχιστον εἰς τὰς ὑποσημειώσεις, τὴν ἱστορίαν τῶν νεωτέρων περὶ Kant ἀπόψεων. Παρὰ τὴν γερμανικὴν ἰδεοκρατίαν ἴσταιται ὁ πραγματισμὸς τοῦ Herbart καὶ τῆς σχολῆς του· ἀμφοτέραι αἱ κατευθύνσεις (ἦτοι Fichte Schelling καὶ Hegel ἀφ' ἑνός, καὶ ὁ Herbart ἀφ' ἑτέρου) συμφωνοῦσιν ἐν τούτῳ μεταξύ των ὅτι τὸ νὰ προχωρήσωσι πέραν τοῦ Kant σημαίνει κατεύθυνσιν πρὸς νέαν μεταφυσικὴν (πρβλ. π. χ. Herbart: Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie, ἰδία § 150 σημ. ἐκεῖ ἀπορρίπτονται ὡς ἀστηρικτοὶ ἡ «ἐννοιολογικὴ» αἰσθητικὴ καὶ ἡ λογικὴ ἀνεξαρτήτως ἐξεταζόμεναι καὶ ἄνευ ἀναφορᾶς αὐτῶν πρὸς τὸν τελικὸν μεταφυσικὸν σκοπὸν). Ἐξ ἐναντίας οἱ Νεοκαντιανοὶ τοῦ τελευταίου μέρους τοῦ 19 αἰῶνος ἐξετίμησαν τὸν Kant ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὡς ἀπλῶς κριτικὸν γνωσεολόγον σπανίως δὲ καὶ ὡς μεταφυσικὸν φιλόσοφον. Μόνον τῇ βοηθείᾳ μιᾶς θεωρίας τῆς γνώσεως ἐνόμισεν ὁ παλαιότερος νεοκαντιανισμὸς ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ ἀμυνθῇ ἐναντίον τοῦ ὕλισμοῦ ὁ ὁποῖος περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος (λόγω τῶν συμπτωμάτων ἀποσυνθέσεως πού ἐπηρεουσίαζεν ἡ σχολὴ τοῦ Hegel) ἠπέιλει ταχέως νὰ ἐπικρατήσῃ, καὶ ἐν γένει ἐναντίον πάσης φύσεως φυσιολογισμοῦ ὁ ὁποῖος δὲν θέλει νὰ ἀναγνωρίσῃ καμμίαν διαφορὰν μεταξύ φυσικο-ἐπιστημονικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι. Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὰ διὰ τὸ πρῶτον τοῦτο στάδιον τοῦ νεοκαντιανισμοῦ εἶναι ἡ «Ἱστορία τοῦ Ὑλισμοῦ» (Geschichte des Materialismus) τοῦ Friedrich Albert Lange (α' ἐκδ. 1866) καὶ διαφορα συγγράμματα τοῦ Hermann Helmholtz. Καὶ εἰς τὴν σχολὴν ἐπίσης τοῦ Marburg καὶ τῆς νοτιοδυτικῆς Γερμανίας συνεκεντροῦτο τὸ ἐνδιαφέρον πρωτίστως ἐπὶ τῆς «Περὶ πείρας θεωρίας τοῦ Kan'» (ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον: Kants Theorie der Erfahrung» ἐδημοσιεῦθη ἐν ἔτει 1871 θεμελιωδὲς ἔργον τοῦ ἐκ Marburg σοφοῦ Hermann Cohen) καὶ ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Kant περὶ τῆς διαμορφώσεως τῶν ἐπιστημονικῶν νοημάτων. Βεβαίως ἀνεγνωρίζετο οὗτος καὶ ὡς ἰδρυτὴς νέου εἴδους ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς· ἡ μεταφυσικὴ ὁμως βᾶσις καὶ ὁ μεταφυσικὸς σκοπὸς τῶν ἔργων του τούτων δὲν ἐλαμβάνοντο κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον ὑπ' ὄψιν καίτοι (ἐφ' ὅσον γνωρίζω) κανεὶς ἐκ τῶν νεοκαντιανῶν δὲν ἠρνεῖτο τὴν ὑπαρξίν των. Τὸ μεσαῖον τοῦτο στάδιον τοῦ νεοκαντιανισμοῦ ἀντιπροσωπεύεται ἐξαιρετικῶς ἐπιτυχῶς ὑπὸ τοῦ Alois Riehl («Der philosophische Kritizismus, τόμ. I. 1876. 3 ἐκδ 1924). Ὁ Riehl κλείει τὴν θαυμασίαν αὐτοῦ περὶ Kant περιγραφὴν (καίτοι περιοριζομένην εἰς τὰ γνω-

διάφορα πεδία ἐφαρμογῆς· δὲν διακρίνονται ἄρα ἀπλῶς (ὡς ἡ κριτικὴ ἀπὸ τὴν «ἐννοιολογικὴν» φιλοσοφίαν) διὰ τῆς «μεθόδου» των. Ἡ ὄν-

σεολογικά προβλήματα) μετὰ τὰς χαρακτηριστικὰς λέξεις : «Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου παραδέχεται τὸ μεταφυσικόν, ἀρνεῖται ὅμως τὴν Μεταφυσικὴν». Εἶνε ἀληθές ὅτι ὁ Riehl, ὡς καλὸς γνώστης τοῦ Kant, παραδέχεται ἐν τέλει ὅτι ὁ Kant «δὲν κατώρθωσε κυρίως» νὰ διασπάσῃ ἐντελῶς τὸν μαγεϊκὸν κύκλον τοῦ μεταφυσικῶς σκέπτεσθαι (μν. ἔρ. Τομ. Π. 2^α ἔκδ. 1926, σελ. 86-93). Διάφορα ἐντελῶς τῶν δύο τούτων μονομερῶν περὶ Kant πραγματειῶν μοῦ φαίνονται ὅτι εἶνε δύο κυρίως ἔργα : ὁ Kuno Fischer, ὡς ὀπαδὸς τοῦ Hegel καὶ τελευταίως ὁ Heinrich Rickert ὡς συγγραφεὺς ἰδίου συστήματος τῆς φιλοσοφίας, ἐκτιμῶσι τὸν Kant ὡς συστηματολόγον καὶ συνεπῶς καὶ ὡς μεταφυσικόν, χωρὶς βεβαίως νὰ ἀμφισβητήσωσι τὴν γνωσεολογικὴν λειτουργίαν τῆς «κριτικῆς» (Kuno Fischer : Immanuel Kant und seine Lehre 2. Τομ. 1861, 6. ἔκδ. ὑπὸ ἐκτύπωσιν· πρβλ Ernst Hoffmann : Kuno Fischer, 1924 Heinrich Rickert : Kant als Philosoph der modernen Kultur, 1924 πρβλ. ἰδία σελ. 153). Πάντως εἶνε δυνατόν νὰ παραδεχθῶμεν καὶ τρίτον τι στάδιον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν νεωτέρων περὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant πραγματειῶν· τὸ στάδιον τοῦτο χαρακτηρίζει ἰδιαιτέρως ἰσχυρὸς τονισμὸς τῶν μεταφυσικῶν στοιχείων εἰς τὰς θεωρίας τοῦ Kant. Ὡς σπουδαιότεροι ἀντιπρόσωποι τῆς ἀπόψεως ταύτης ἐνεφανίσθησαν μέχρι τοῦδε ὁ Richard Kroner (Von Kant bis Hegel, Τόμ. 1. 1921) καὶ ὁ Max. Wundt (Kant als Metaphysiker, 1924, πρβλ. ἰδία σελ. 375—400). Ὁ Kroner ἔχει ἐστραμμένα τὰ βλέμματά του μᾶλλον πρὸς τὰ ἐμπρός, πρὸς τὴν ἰδεοκρατικὴν μεταφυσικὴν τοῦ ἀρχομένου 19^{ου} αἰῶνος (πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Kroner ἀποκαλουμένην «μεταφυσικὴν τοῦ ἐγώ» καὶ «μεταφυσικὴν τοῦ πνεύματος» ἀντὶ πρὸς τὴν παλαιάν «μεταφυσικὴν τῶν ὄντων»)· ὁ Wundt παρατηρεῖ μᾶλλον πρὸς τὰ ὀπίσω πρὸς τὴν δογματικὴν μεταφυσικὴν τοῦ φθίνοντος 18 αἰῶνος. Ἐπὶ τῇ βάσει μάλιστα μεμονωμένων χωρίων εἰς τὰς ἄνω ἐπι βραβεῖω γραφείας πραγματείας (ἔκδ. Vorländer σελ. 98/99 καὶ 108/109) ἀποτολμᾷ ὁ Wundt νὰ ὑποστηρίξῃ τὰ ἐπόμενα : Ὁ Kant ἀσπάζεται τὸν δογματισμόν. Ἐν τῷ δογματισμῷ βλέπει τὴν ὀλοκληρωτικὴν πραγμάτων τῆς θεωρίας του. Τοῦτο ἀνάγκη νὰ ἔχωσιν ὑπ' ὄψιν ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι θέλουσι νὰ τὸν παραστήσωσι μόνον ὡς κριτικόν». Τοιούτου εἴδους ἐκφράσεις εἶνε δυνατόν τοῦλάχιστον νὰ παρεξηγηθῶσι διότι οὐδόλως ἀνταποκρίνονται, οὔτε πρὸς τὰς συνήθεις παρὰ Kant ἀπαντώσας γλωσσικὰς μορφάς.

Καὶ εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Wundt ἀναφερόμενα χωρία τῆς ἐπίσης ἐπι βραβεῖω πραγματείας γίνεται χρῆσις τοῦ ἐπιθέτου «δογματικός» ὄχι ὅμως καὶ τοῦ οὐσιαστικοῦ «δογματισμός». Ὁ δὲ τρόπος οὗτος τοῦ ἐκφράζεσθαι συμφωνεῖ ἀκόμη πολὺ καλὰ πρὸς τὴν «κριτικὴν τοῦ καθαροῦ λόγου». Δογματικὴ μεταφυσικὴ (τ. ε. δογματικῶς ἐργαζομένη) σημαίνει δια τὸν Kant κατὰ πολὺ διάφορον ἑνὸς μεταφυσικοῦ δογματισμοῦ. Ὁ Kant δὲν θέλει νὰ εἶπῃ καθόλου ὅτι ὁ κριτικισμὸς πρέπει τελειωτικῶς νὰ μεταβληθῇ εἰς δογματισμόν, ἀλλὰ μᾶλλον ὅτι ἡ ἀπλῶς κριτικὴ μέθοδος ἀνάγκη νὰ συνεχισθῇ διὰ δογματικῆς μεθόδου, ὅτι

τολογία τοῦ δογματισμοῦ ἔχει νὰ κάμῃ μὲ δεδομένα, μὲ αὐτὰ τὰ ὄντα, μὲ τὸ ὄν ὡς τοιοῦτον· ἡ ὄντολογία τῆς «νοητῆς» φιλοσοφίας ἔχει νὰ κάμῃ μὲ τοὺς ὅρους καὶ τὰς προϋποθέσεις διὰ νὰ εἶνε τι δεδομένον, μὲ κἄτι τὸ ὁποῖον «ἀφορᾷ τὰ ἀντικείμενα», μὲ ἀναφορὰν πρὸς κἄτι τὸ ὁποῖον τίθεται ὡς ὄν, τοῦτ. μὲ διάνοιαν καὶ λόγου, μὲ νοήματα καὶ θεμελιώδεις ἀρχάς.

Τοῦτο τὸ γεγονός τὸ νὰ ἀνατρέξῃ πέραν τοῦ δεδομένου μέχρι τῶν ἐν αὐτῷ πραγματοποιουμένων ἀλλὰ μὴ ἐξανιλουσῶν αὐτὸ πρῶτων ἀρχῶν, διακρίνει τὸν νοητὸν (οὐχὶ ἐντελῶς ἐσωτερικὸν καὶ οὐχὶ ἐντελῶς ὑπερβατικὸν) χαρακτῆρα ἐκείνου μὲ τὸ ὁποῖον ἀσχολεῖται ἡ «ἐννοιολογικὴ» φιλοσοφία. Μόνον τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τῆς θεωρητικῆς μεταφυσικῆς εἶνε δυνατόν νὰ πραγματευθῶσι περὶ ἐσωτερικῶν ἢ ὑπερβατικῶν ἀντικειμένων, περὶ δεδομένων αἰσθητῶν καὶ περὶ ζητούμενων ὑπερ-αἰσθητῶν. Ἄλλὰ καὶ τότε ἀκόμη ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ ἡ ἔρευνα ἐντὸς τῆς σφαίρας τοῦ «ἐκ τῶν προτέρων», ἄρα ἐν τῷ κύκλῳ τοῦ γενικῶς ἰσχύοντος καὶ τοῦ ἀναγκαίου τὸ ὁποῖον ὑφίσταται ἀνεξαρτήτως πάσης πείρας· διὰ τοῦτο πρόκειται ἐκεῖ περὶ «ὀρθολογικῆς» καὶ ὄχι ἀκόμη περὶ «ἐμπειρικῆς» φυσικῆς, ψυχολογίας, κοσμολογίας καὶ θεολογίας. Οὐχ ἦτιον λαμβάνεται ἤδη ὑπ' ὄψιν ἡ ἐφαρμογὴ τῶν «νοητῶν» πρῶτων ἀρχῶν ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων τῆς πείρας καὶ ἐπὶ τῶν πέραν πάσης πείρας ἐξικνου-

ἡ ἀτελῆς διδασκαλία τῆς κριτικῆς ἀνάγκη νὰ εὔρη τὴν τελειοποίησίν της εἰς μίαν συστηματικῶς «πλήρη καὶ ἀρτίαν» «θεωρίαν». Ὁ τελευταῖος σκοπὸς κατὰ Kant (ἤδη ἀπὸ τοῦ 1781 καὶ ὄχι βραδύτερον μόλις) εἶνε ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ αἰσθητοῦ εἰς τὸ ὑπερ-αἰσθητόν, ἀλλὰ μέχρι τέλους ὑποστηρίζει οὗτος ὅτι ἡ μετάβασις αὕτη ἀνάγκη νὰ δικαιολογεῖται ἀποκλειστικῶς διὰ προηγουμένης κριτικῆς, ὅποτε ταυτόχρονως ἀποδεικνύεται ὅτι ἐπιτελεῖται καὶ ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ θεωρητικοῦ εἰς τὸ πρακτικὸν πεδῖον. Καὶ ἄλλοθεν εἶνε δυνατόν νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι τὴν ἐξέλιξιν τῆς κριτικῆς εἰς μεταφυσικὴν, ἢ τὴν συνύφανσιν ἐκείνης πρὸς ταύτην, δὲν ἐσκόπευεν ὁ Kant νὰ πραγματοποιήσῃ περὶ τὰ τέλη τοῦ αἰῶνος πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ ὅτι τὴν εἶχεν ἤδη σκιαγραφήσει εἰς τὰ 1781 ἐν τῇ «ἀρχιτεκτονικῇ τοῦ καθαρῦ λόγου». Ὅχι ἔνεκα οἰωνδῆποτε (ἤδη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Kant πραγματοποιηθεισῶν) μεταρρυθμίσεων τοῦ τότε ἐτοιμασθέντος σχεδίου ἀλλὰ συνεπεία τοῦ ἀσυμβιβάστου μεταξὺ μερῶν αὐτοῦ τούτου τοῦ σχεδίου προετοιμάζεται ἡ ἐξέλιξις τῆς ἰδεοκρατικῆς μεταφυσικῆς καὶ μετ' αὐτῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς.